

Profiel Georgi Demidov

De mens in al zijn pogingen te overleven

Georgi Demidovs grootse goelag-literatuur is gered uit de handen van veiligheidsdiensten. Nu Rusland weer door donkere tijden gaat is zijn gewetensvolle blik hard nodig.

Paul Alexander

Tirannen en despoten hebben het al sinds de vroegste tijden gemunt op onafhankelijke denkers en intellectuelen, schrijft auteur Georgi Demidov (Sint-Petersburg, 1908-1987) in het verhaal *Intellectueel*. 'Het begon in het oude Egypte en loopt als rode draad door de geschiedenis van het Romeinse imperium, om nog maar te zwijgen over Europa's middeleeuwse staten met hun inquisitie', mijmert de intellectueel uit de titel, ook wel aangeduid als geleerde. Een naam heeft hij niet, hij zit immers ver weg in Siberië in een van de 'Speciale Kampen' met extra zwaar regime die het sovjetregime in 1948 opzette voor de gevaarlijkste vijanden van de staat, lees intellectuelen en wetenschappers. Die zijn daar een nummer.

Welkom in de hel die bekendstaat onder de naam Kolyma. Dagelijks moet de geleerde in het gure noordelijke klimaat met de sneeuwstormen, ijzige winden en in de winter temperaturen van minus vijftig, zestig graden Celsius drie kilometer over de weg en daarna nog driehonderd meter een berghelling op lopen om veertien uur dwangarbeid te verrichten in de mijn. Op die tocht bezwijken om hem heen medegevangenen – wat logisch is gezien het beperkte rantsoen waarvan de gevangene tijdens het laatste stukje klimmen al de helft opbrandt, berekent hij met de precisie van de wiskundige die hij in een vorig leven was. Hij houdt het vooralsnog vol, juist doordat hij zichzelf uitdaagt met dit soort hersengymnastiek. Zoals Demidov schrijft: 'Deze begaafde persoon wist aan de ellende te ontsnappen door zijn hang naar wetenschappelijke of filosofische beschouwing.'

De eeuwige jacht van de staat op de intellectueel – het is het grote en bittere thema van Demidovs leven. Lang was hij als schrijver een grote onbekende en moest de wereld het stellen zonder zijn werk. Het heeft alles te maken met de sovjetveiligheidsdiensten die hem z'n hele leven achterna zaten en op het laatst al zijn manuscripten in beslag namen. Maar nu in Rusland de autoriteiten er alles aan doen om de herinnering aan de Stalin-terreur weg te poetsen, is er

Georgi Demidov, 1935

Valentina Demidova and Julia Sinjakova

Auschwitz zonder ovens, noemt Demidov het kamp in de noordoostelijke uithoek van Siberië

onder tegenstanders van het regime – veelal in het buitenland – eindelijk de hoognodige aandacht voor zijn grootse literaire nalatenschap.

De inmiddels verboden mensenrechtenorganisatie Memorial is zijn werk integraal in zes bundels aan het uitgeven en Demidov valt niet meer weg te denken uit de eregalerij van de goelag-literatuur, naast giganten als Varlam Sjalamov en Alexander Solzjenitsyn.

Het Nederlandse publiek kan ook met Demidov kennismaken. Vanaf deze week draait *Two Prosecutors* in de bioscopen, een film van regisseur Sergei Loznitsa naar een verhaal van Demidov. Afgelopen najaar verscheen al *Fone kvas* in een mooie vertaling van Froukje Slofstra bij uitgeverij Tristan. Beide titels komen uit een bundel met drie novellen over het jaar 1937, hoogtepunt van Stalins Grote Terreur.

Kornjev, in *Two Prosecutors*, is een jonge, net afgestuurde aanklager vol idealen en ambitie, belast met de inspectie van de plaatselijke NKVD-gevangenis die door de onophoudelijke toestroom van nieuwe arrestanten steeds verder uit zijn voegen barst. Het laatste wat van hem in de rol van inspecteur-aanklager wordt verwacht is dat hij ook daadwerkelijk de gevangenis bezoekt. Maar als hem een bericht op een met bloed besmeurd kartonnetje bereikt over de gruwelijke praktijken die zich binnen de muren afspelen, gaat hij toch op onderzoek uit.

Recht halen in een systeem waarin gerechtigheid al lang niet meer bestaat – niet verstandig, denken we als publiek. Kornjev raakt ervan overtuigd dat fascistische lokale afdeling van de NKVD hebben geïnfiltrerd en spoedt zich per nachttrein naar Moskou in de hoop op ingrijpen door 's lands hoofdaanklager Andrej Vysjinski – later bekend als de aanstichter van de grote showprocessen uit die jaren.

'De meest meedogenloze strijd tegen interne vijanden mag geen enkele afwijking van de rechtsstaat toestaan', prent Kornjev zichzelf in de novelle in. Geraffineerd schetst Demidov hoe zijn personages geloof blijven houden in een systeem dat op geen enkele manier redding biedt, en dus uiteindelijk in hun eigen val lopen.

Ook in *Fone kvas* gaat Rafaël Belokrinitski, hoofdingenieur van het regionale energiedistributienetwerk, uit van een misverstand als twee agenten van Stalins geheime dienst hem thuis komen ophalen. Ze voeren hem af naar de gevangenis en stoppen hem in een cel, een 'stinkend hok, waarin de menselijke lichamen als sardientjes in een blikje tegen elkaar aan lagen' en voor hem als nieuwkomer nog plaats is achterin op de strontemmer. 's Nachts maakt hij mee hoe medearrestanten uit de cel worden gehaald voor verhoor en tegen de ochtend zwaar toegetakeld terugkomen.

Zo verdwijnen in de jaren van de Grote Terreur (1936-1938) miljoenen sovjetburgers: ze worden net als Belokrinitski in kelders van gevangenis door anonieme rechters in luttele minuten berecht en ter plaatse terechtgesteld

Georgi Demidov, waarschijnlijk in 1938, het jaar van zijn arrestatie, hij was toen 29 jaar oud

of ze verdwijnen jarenlang in de goelag waar de kans op overleven gering is.

Ook Belokrinitiski lijdt aan het onvermogen het systeem zelf als oorzaak te zien van de rampspoed die hem overkomt. Als gestudeerd mens, die de situatie overdenkt en analyseert, vat hij een plan op in de hoop zijn ondervragers te slim af te zijn. Om aan de ergste marteling te ontkomen komt hij met een zelfverzonnen bekentenis die technisch onmogelijk is zodat later, als het misverstand is opgehelderd, vanzelf zijn onschuld blijkt. Daar slaat ook de term 'Fone kvas' op, Jiddisch voor dwaas. Hij denkt de ondervrager een loer te draaien, maar hij blijkt zelf de bedrogene. Aan het eind komt het inzicht: 'Als je met moordenaars van doen hebt, moet je in categorieën van leven en dood denken, en je niet bezighouden met het verzinnen van technische nonsens.'

Georgi Demidov zelf is in die jaren als natuurkundig ingenieur verbonden aan het Oekraïens Instituut van Natuurkunde en Techniek in Charkiv. Hoezeer het instituut ook een vooraanstaande positie inneemt op het gebied van nucleair onderzoek, het ontkomt niet aan de zuiveringen.

Hij ondergaat eenzelfde lot als zijn personage Belokrinitiski.

Als de NKVD hem begin 1938 komt halen gaat ook hij er in eerste instantie van uit dat er sprake is van 'een fout, een vergissing, een of andere ongerijmdheid, die snel opgehelderd zal worden', zoals hij later zal zeggen. Maar na verhoor en mishandeling kan hij er niet langer omheen dat hem een lange, zware straf wacht. Hij legt een bekentenis af om in ieder geval zijn vrouw en zijn paar maanden oud dochtertje voor arrestatie te behoeden. Het levert hem een veroordeling op voor het verspreiden van contrarevolutionaire propaganda.

Hij belandt in Kolyma in de noordoostelijke uithoek van Siberië. Auschwitz zonder ovens, noemt hij het. Weinigen die de slavenarbeid in de goudmijnen en steengroeven en het gure poolklimaat overleven.

Demidov houdt het wel vol, meer dan tien jaar lang. Hij is fysiek sterk, wat hij toeschrijft aan zijn gedeeltelijke boerenafkomst. Maar belangrijker zijn zijn geestelijke vermogens. Hij begrijpt: je moet zien zo veel mogelijk onder de zware fysieke arbeid uit te komen en manieren te vinden om je intellectuele capaciteiten te benutten. De kennis

van een natuurkundig ingenieur heeft veel praktische waarde in het kamp. Zo is er in de letterlijk duistere wereld van het hoge noorden en de mijnen een immense behoefte aan gloeilampen. Maar die gaan mede door de extreem lage temperaturen snel kapot en in de jaren van de Tweede Wereldoorlog stukt ook nog eens de toevoer. Demidov vindt een manier de afgedankte gloeilampen te hergebruiken en zet een werkplaats op voor reparatie.

Dit wapenfeit ontgaat de autoriteiten in Moskou niet, alleen ontvangt niet Demidov de eer, maar de kampleiding middels een plechtige ceremonie en hoge onderscheidingen. De kampcommandant ziet het nog wel als passend om Demidov als beloning een oud, afgedragen kostuum te schenken. Demidov, trots en op geen enkele manier genegen tot vleierij richting de autoriteiten, slaat het geschenk af, wat hem jaren extra straf oplevert en tewerkstelling in de mijnen.

De keiharde werkelijkheid is, ontdekt hij al snel: hoezeer hij zijn natuurkundige talent ook inzet in dienst van de autoriteiten, het zal hem op geen enkele manier voordeel opleveren of vroegde vrijlating bezorgen. De jaren in het kamp

slopen hem. Door uitputting en ondervoeding balanceert hij herhaaldelijk op het randje van de dood. Het doet hem belanden in een kamp-hospitaal waar Varlam Sjalamov als ziekenverzorger werkt – een bijzondere ontmoeting tussen twee toekomstige grootheden van de goelag-literatuur. Sjalamov wijdt een verhaal aan Demidov: *Het levensverhaal van de intellectueel Kiprejev*.

Demidov maakt zich in het kamphospitaal al snel onmisbaar door een röntgenapparaat te ontwikkelen. Hoe belangrijk dat ook is voor de kampautoriteiten, weer helpt het hem niet. 'Een ontwikkelde slaaf moest gewoon dankbaar zijn dat hij een bed in het ziekenhuis mocht hebben', schrijft Sjalamov. Want dat is en blijft telkens weer het grote raadsel van repressieve systemen: ze ontdoen zich van de grootste talenten en de best gekwalificeerde mensen die de samenleving voortbrengt. Ook ingenieurs, dokters en andere specialisten die in de kampen hun diensten bewijzen, worden uiteindelijk doorgestuurd naar de verder afgelegen Speciale Kampen om in de mijnen te werken.

Het raakt Demidov al niet meer, want voor hem is de voornaamste les die het kamp hem heeft geleerd: het gaat er niet om de kampautoriteiten te behagen, want van die kant hoeft je geen redding te verwachten. Het neemt niet weg dat die intellectuele uitdagingen in het kamp van levensbelang zijn om te overleven. 'Al is het om niet in een dierlijke staat te geraken waarbij je tussen het vuilnis op zoek gaat naar visgraten en veel water drinkt om de honger te stillen, wat de dood door dystrofie alleen maar dichterbij brengt', schrijft hij in het verhaal *Intellectueel*.

Dan in 1958 eindelijk: vrijheid en volledige revalidatie. Hij voegt zich bij zijn vrouw en dochter, die als kind heel lang niet wist van zijn bestaan. Voor de eigen veiligheid heette het 'gestorven aan het front' als je vader verdwenen was in de kampen. Al snel blijkt dat een gezinsleven er voor hem niet inzit. Het is niet eens dat ze van elkaar zijn vervreemd: in de twee jaar dat ze met elkaar samenleefden voordat ze twintig jaar van elkaar gescheiden waren, hadden ze in feite niet de kans gehad elkaar goed te leren kennen.

Gewend als Demidov is geraakt aan het gure klimaat gedijt hij beter in het noordelijke Oechta in de Komi-republiek. Dochter Valentina, inmiddels student scheikunde, zoekt hem daar regelmatig op, vertelt ze in *Het levensverhaal van de intellectueel Demidov*, een documentaire op YouTube. Als ze van hem over zijn leven in de kampen wil weten, neemt hij haar mee naar de besneeuwde taiga op dagenlange skitochten. Daar weten ze zich onbespied en vertelt hij haar zijn verhaal.

Zijn hart lag altijd bij de wetenschap, zegt hij haar. Hij begreep dat toen ze hem arresteerden hij 'niets meer zou kunnen betekenen in de natuurkunde'. En hij voegt eraan toe: 'Vergeef me dat ik niet om mijn kind, om mijn gezin huilde, maar het verlies van de natuurkunde was voor mij het ergste.'

Emilie Duccie / The New York Times / ANP

Overblijfselen van een goelag uit het Stalin-tijdperk langs de Kolyma-snelweg in Oost-Rusland, 2019

Er dient zich een nieuw, niet minder urgent doel aan: getuigenis afleggen van de terreur en het leven in de goelag. En zoals elke onderneming die hij aangaat, doet hij het vol overgave en blinkt hij er ook nog eens in uit. Overdag werkt hij als constructeur bij een gemeentelijke instelling en ontwikkelt hij onder andere een systeem om alle stoplichten in de stad op elkaar af te stemmen, vertelt dochter Valentina trots. De resterende tijd, 's avonds na het werk en in de weekenden, gaat op aan schrijven. En hij verheugt zich al op zijn pensioen als hem alle tijd vergund zal zijn zich aan de literatuur te wijden.

Hij wil niet zoals Solzjenitsyn in het buitenland publiceren – dat zou hem alleen maar in de problemen kunnen brengen en hinderen in het door blijven schrijven. Het gaat erom dat sovjetburgers lezen over zijn ervaringen met het kamp. Hij deelt zijn teksten zo veel mogelijk in eigen kring.

In zijn proza betoont hij zich evenzeer een wetenschapper. Hij onderzoekt, analyseert en probeert te begrijpen, zonder dat het erom te doen is in zijn verhalen een boodschap te verspreiden of hoop te verkondigen. Hij doet dat met een grondigheid en precisie in genadeloos eerlijke taal, die de lezer de omstandigheden van het kamp en de gedachtewereld van de gevangene op intieme wijze doet meebelevan.

Wat hem hielp bij het overleven en nu helpt bij het schrijven: in al die onmenselijke

omstandigheden heeft Demidov altijd zijn nieuwsgierigheid naar zijn medegevangenen behouden. De mens in al zijn pogingen te overleven, hoe hopeloos ook, blijft een bron van fascinatie en houdt hem in zijn proza bezig. Sjalamov noemt Demidov de enige persoon die hij in al die jaren in Kolyma is tegengekomen met een ongebroken en levendige geest.

Zijn einde is tragisch. In 1980 kloppen de agenten van de KGB weer op zijn deur, ditmaal om al zijn manuscripten mee te nemen alsmede zijn drie typemachines. De pen hanteren gaat niet meer – zijn vingers zijn er in het kamp afgevroren. Voor de zoveelste keer is het systeem erop gericht hem te gronde te richten en ditmaal is hij, zoals hij zijn dochter meedeelt, niet in staat te herrijzen als een feniks. Hij zet geen letter meer op papier. Na alle overwonnen ontberingen sterft hij in 1987 alsnog volstrekt gedesillusioneerd – in de veronderstelling dat zijn werk voorgoed verloren is.

Gelukkig is er zijn dochter, die in de perestrojka-tijd het werk uit de archieven van de KGB weet te redden. Het duurt even – in de jaren negentig worden in de vloed van persoonlijke kampgetuigenissen de paar gepubliceerde verhalen van Demidov niet meteen opgemerkt – maar zo blijkt: zijn werk leeft voort en is actueler en relevanter dan ooit.

Nu Rusland is beland in een van zijn donkerste periodes en al jarenlang met alle macht vernietiging aanricht in een vredelievend buurland en ook nog eens de eigen bevolking terroriseert, is het noodzakelijk met wetenschappelijke eerlijkheid te observeren, te begrijpen en vast te leggen én om nooit te vergeten en te vergeven, betoogt de gezaghebbende literatuurcriticus Dmitri Bykov. Dat is de methode van Demidov: hij legt het systeem genadeloos onder de loep met een immer gewetensvolle en onderzoekende blik.

De pen hanteren gaat niet meer – Demidovs vingers zijn er in het kamp afgevroren